

С. В. Ромашкін, ст. викл.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра конституційного права та правосуддя,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ШКОЛА ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Стаття присвячена проблемам визначення права школою юридичного позитивізму у радянській державі. Розкриваються фундаментальні ідеї радянсько-правових тенденцій, визначення права видатними дослідниками школи юридичного позитивізму у різні історичні часи. Пропонується орієнтувати норми позитивного права на природне право, що даватиме змогу правам людини визначати права влади (держави), а не навпаки.

Ключові слова: юридичний позитивізм, історичний матеріалізм, справедливість, позитивне право, природа людини.

У середині 20-х років ХХ ст. здавалося, що єдине розуміння сутності права може виникнути на платформі соціологічної школи П. Стучки, Є. Пашуканіса, І. Розумовського та ін. Але цього не сталося. Вже наприкінці десятиріччя ці вчені були піддані гострій критиці, а в першій половині 30-х років їхні погляди були розцінені як теоретично і політично помилкові й відверто ворожі. Ганебну роль у розгромі вітчизняної соціологічної юриспруденції відіграла Перша всесоюзна нарада юристів (1938 р.), яка проголосила *офіційною в державі доктрину юридичного позитивізму* [1, 340].

Плюралізовмі вітчизняних шкіл права було покладено край.

Вітчизняна юриспруденція попередніх десятиліть сповідувала *історичний матеріалізм* з його вченням про право як відображення економіки (“надбудови” і “базису”). Історичний матеріалізм — це зовсім не те, що будь-яка філософська доктрина в західних державах. Це було офіційно визнане вчення, а решта теорій, що суперечили йому, вважалися помилковими і небезпечними. *Марксизм вважає*, що принципи політичної економії первісні щодо принципів права. Усе перебуває в залежності від економічної структури — ідеї, люди, мораль, релігія. Відповідно і право — це не більш як надбудова, його справжнє призначення, — обслуговувати інтереси тих, у чиїх руках знаходиться кермо влади в даному суспільстві. Воно — інструмент, який використовується тими, кому належить влада і хто розпоряджається засобами виробництва. Право — це засіб придушення експлуатованого класу. Воно справедливе лише з суб’єктивної точки зору панівного класу. Справедливість — це історичне поняття, яке залежить від умов життя певного класу. Право, в тлумаченні Маркса і Леніна — це класове поняття; воно не має загальнолюдського характеру. Між правом і державою марксист вбачає прямий зв’язок. Право для нього — це таке правило поведінки, яке, на відміну від усіх інших, містить момент примусу, можливість втручання держави. Немає права без держави і держави без права. Ці два слова виражають одне й те саме явище. Право має ту ж мету, що і політика. “Марксистське тлумачення права прямо протилежне нашим традиційним уявленням про нього, — писав Р. Давид. — У світлі марксистсько-ленінського вчення багато речей набуває іншого змісту, ніж той, до якого ми звикли” [2, 162-165].

Маркс зневажливо ставиться до *людської індивідуальності*. За Марксом, люди

утворюють соціальні групи, а групи ці, як і належить, закономірно утворюють правильні геометричні фігури, так, ніби окрім цього руху соціологічних елементів, у історії нічого не трапляється, і це усунення проблеми і турботи про особистість, надмірна абстрактність є головною ознакою марксизму” [3, 78]. Маркса “не турбує доля індивідуальності, він весь поглинений тим, що є спільним для всіх індивідуальностей, тож не індивідуальним в них”. Маркс стверджував, що у соціалістичному суспільстві людина “стане родовою істотою, і лише тоді здійсниться людська емансипація від релігії.

Ставлення Маркса до релігії, особливо християнства, було ворожим. Пояснюється це тим, що християнство пробуджує особистість, примушує людину відчувати в собі безсмертний дух, індивідуалізує людину, вказує для неї шлях і мету внутрішнього зростання; соціалізм її знеособлює, оскільки він звертається не до душі індивідуальності, але до її “соціальної шкіри”, зводячи сутність особистості цілком до соціальних рефлексів. Войовничий атеїзм є одним із засобів знищення індивідуальності і перетворення людського суспільства на “мурашник або бджолиний рій”. Спроба замінити божество людиною і піднести цю людину як людинобога може легко привести до перетворення її в “людинозвіра”.

Людству загрожують нові форми рабства; вони є наслідком соціалізму, який підмінив справжню соборність, засновану на любові й релігійному перетворенні, фальшивою, ґрунтованою на примусовому служінні особистості суспільству заради задоволення своїх матеріальних потреб.

Екзистенціальна філософія, або персоналістська підкреслює, що суспільство, нація, держава не є особистостями; людина як особистість має більшу цінність, ніж вони. Ось чому правом людини і її обов’язком є захист своєї духовної свободи від держави і суспільства. У житті держави, нації і суспільства ми часто виявляємо темну, демонічну силу, яка прагне підкорити особистість людини і перетворити її на засіб досягнення власних цілей; в суспільному житті процес об’єктивації і умовні правила спотворюють совість людини. Чиста, справжня совість може проявитися лише в особистості й через неї, все має бути підкорене юрисдикції цієї “екзистенціальної” совісті, не зіпсованої об’єктивуванням.

На думку П. Новгородцева, у Маркса й особливо його послідовників одержало перевагу суто зовнішнє, вузько економічне розуміння проблеми людини. В основу своєї філософії Маркс поклав принцип соціального: між індивідом та суспільством може встановитися повна гармонія та злагода. Однак із потрясінь XIX ст. людина вийшла з новим поглядом на своє покликання і свою сутність. XVIII ст. дало їй декларацію невідчужуваних прав, а XIX ст. дещо більше — усвідомлення неповторності, самотності, індивідуальності. Стало зрозумілим, що особистість, її духовне життя ширше та глибше політики і суспільності. Суспільство існує лише в особах і у відносинах осіб. Воно є союзом осіб. Тож роль суспільства цілковито зумовлюється якістю одиниць, які його складають. Суспільство тримається особистістю, її подвигом і працею. Вільна особистість — ось основа суспільного будівництва [4, 28-31].

Там, де зникає внутрішня єдність душ (а вона неминуче зникає) якщо тільки окремі особи розвиваються і зростають, якщо вони йдуть самотніми, органічними новими шляхами. В цьому — життя, в цьому — закон життя. У вільному русі, в розмаїтті людських сил виявляється животворний дух історії, дух розвитку і прогресу. І все це хочуть замінити примусовою гармонією, вимушеною вірністю встановленому плану! Уявімо собі суспільний устрій, здійснений згідно з цим планом: гармонія в ньому, може, й досягнута, але життя зникло; воно замінилося байдужістю замовклих пристрастей і згаслих прагнень.

Цілковите здійснення в марксизмі всепоглинаючої рівності мало б своїм наслідком повне придушення свободи. Що робити із самотньою особистістю? Як бути з проявом такої особистості, яка в глибині свого духу і незалежно від суспі-

льних зв'язків відшукує шлях до ідеалу? Чи не заперечує саме поняття особистості систему цілковитого колективізму, який знеособлює, позбавляє індивідуальності, що і примушує окрему людину всіляко боротися, страждати, а то й гинути, щоб відстояти свою особистість? Що робити з більш обдарованими, талановитими, розвиненими особами? Знеособити та примусово зрівняти з іншими? І в цьому вбачати велику людську справедливість, яку обіцяв комунізм? **Не у зрівнянні осіб, а в їх найвищому звільненні полягає щастя і правда людського життя.**

Безумовне усупільнення при соціалізмі заперечує індивідуальну свободу, творче розмаїття індивідуальної праці, самобутність приватних інтересів та прагнень. Індивідуальні особливості та обдаровання усупільнюються, так утверджується казармене одноманітне життя. І залишається незрозумілим, яким чином цей ідеал кріпосного та казарменого соціалізму Маркс і Енгельс могли називати **“царством свободи”** і пов'язувати з ним ідеал “всебічного розвитку особи”. Марксове розуміння свободи інше, ніж у західній філософській та правовій класиці. Воно нагадує концепцію, яка панувала у Франції до XVII ст. і була виражена *Ш. Монтеск'є* у праці *“Про дух законів”*: *“Свобода полягає зовсім не в тому, щоб... робити те, що хочеться. У державі, тобто у суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб... робити те, що слід хотіти”* [5, 123].

Марксизм як наукова теорія пояснює людині, що вона повинна хотіти, і створює тим самим умови для її дійсної свободи. На думку Маркса, Декларація прав людини та громадянина не лише санкціонує свободу *егоїстичної людини*, а й перетворює державу на простий засіб для захисту цієї свободи. Так звані права людини, права свободи, рівності, безпеки, власності не виходять за межі приватного і приватного свавілля, і їх визнання в Декларації є “визнанням нестримного руху тих духовних та матеріальних елементів, які є життєвим сенсом егоїстичної людини”.

Якщо сучасна держава не здатна приборкати її егоїзм, слід усунути цю ваду і зробити принцип спілкування і єдності внутрішнім законом кожної індивідуальної людини. Слід усупільнити приватне життя, і егоїзм зникне, людина стане дійсно вільною, цілком перетвориться на родову істоту.

Такий шлях до “царства свободи” пропонує марксизм. Маркс називає це безумовною людською емансипацією. Насправді ж це безумовне підкорення людини суспільству.

На думку Маркса, *буржуазне право* є правом нерівності, з його визначень випливає, що буржуазною є винагорода за індивідуальну працю, за індивідуальні заслуги. Буржуазними він вважає домагання окремих осіб на таку винагороду, а також право, яке визнає ці індивідуальні домагання і задовольняє їх.

На його думку, повинна зникнути природна різниця людей в їх здібностях і обдаруваннях. Передбачається таке перетворення людського життя, таке злиття особистості із суспільством, коли людина вже не відокремлює себе від суспільства, коли вона віддає суспільству всю себе, всі свої здібності, одержуючи замість того те, що відповідає її потребам, і незважаючи на те, скільки і в якому співвідношенні зі своїми здібностями і своєю працею одержують інші.

Комунізм відхиляє особистість як джерело самостійності, розмаїття і “анархії”. Тож він усуває не лише приватну власність, а й прагне викоренити приватну думку, вільну переконаність і власний світогляд. Йому потрібно усупільнити не лише майно, а й весь устрій людського життя, почуттів і думок; йому треба усупільнити душу людини і для цього виробити *новий тип примітивної істоти* з витравленою особистістю і згаслою духовністю, істоти, не здатної до власної творчості, але схильної жити в стадному змішанні. Ця протиприродна настанова приречена у своїй основі на невдачу. Зруйнувати і згасити на певний час духовну засаду можна; але власна форма людського інстинкту непорушна. Можна зростити декілька мільйонів осіб, позбавлених духовної культури, розумово і морально досить схожих один на одного, які безстрашні в натовпі й нікчемні поодинокі, але, як і раніше, корис-

ливих. Дух тимчасово згасне; особисто-тваринне розгорнеться; й історію особистої культури доведеться починати спочатку. Природа людини не піддається розсудливому свавіллю; і на твариноподібних істотах ні сім'я, ні суспільство, ні господарство триматися не зможуть.

Комунізм не веде до *справедливості*. Він починається із закликів до *“рівності”*, ніби рівність означає справедливий устрій життя. Насправді ж усі люди від природи нерівні, й зрівняти їх природні властивості (вік, стать, здоров'я, мускульну силу, нервову конституцію, обдаровання, здібності, прагнення, потреби, бажання) неможливо. **Формула справедливості проголошує: не “всім одне й те ж”, а “кожному своє”.** Тож і зрівнювати людей в усіх правах було б справою несправедливою. **Мета інша — треба знищити шкідливу і несправедливу нерівність, як і несправедливу і шкідливу рівність, а запроваджувати нову, життєво корисну і справедливу нерівність.**

Замість цього комуністи проголошують “рівність людей від природи” і обіцяють їм загальне зрівняння в правах, яке буде ніби справедливим. Насправді ж вони створюють спершу загальне зрівняння в позбавленні прав, а потім — нову, зворотну нерівність на користь членів своєї партії, яка перетворюється на привілейовану касту, сформовану з найбільш заздрисних, жорстоких, спритних і покірних людей [6, 274, 276].

Комунізм страждає на *партійний фанатизм* та неспроможність вести плідні, творчі дискусії зі своїми опонентами. “Фанатизм подібно до будь-якої сильної пристрасті супроводжується зниженням інтелектуальних здібностей, особливо здібності розуміти та критикувати ідеї інших людей.... Під впливом партійності атрофується незалежне спостереження та дослідження і розвивається одне лише прагнення відстояти за всяку ціну застигли догми. Засоби, які застосовуються для цього, стають дедалі більше наївними; це або посилення на авторитети, або ж лайка, звинувачення, погрози” [3, 431-439].

М. Лоський зазначає: “У СРСР діалектичний матеріалізм — партійна філософія, яка має справу не з пошуками істини, а з практичними потребами революції. Доки СРСР управляє влада, яка придушує будь-яке вільне мислення, діалектичний матеріалізм не може розвиватися як філософія, він є убогою теорією.

Гостро критикують марксизм і *сучасні західні юристи*. Г. Берман зазначає, що право є не стільки знаряддям панування, засобом реалізації волі законодавця (як у Маркса), скільки вираженням моральних принципів, як вони розуміються людським інтелектом. Право на Заході було також захистом від свавільної влади панівного класу, і багато чого в ньому, що бере початок в більш ранніх періодах історії, не обов'язково відображає інтереси панівного класу. Право не лише факт, а й ідея, поняття і певний ціннісний критерій. Г. Берман особливо наголошує на тому, що право на Заході, постійно мало елемент традиційності, де традиція — це дещо більше, ніж історична спадковість, це змішання свідомих і несвідомих елементів [7, 533].

На думку Ж.-Л. Бержеля, в марксизмі право перетворюється на “надбудову” (“суперструктуру”) реальної економіки, зв'язану з еволюцією виробничих відносин, і знаряддя примусу в руках панівного класу. Право розглядається як знаряддя на службі у політики. Займаючи позиції “історичного матеріалізму”, згідно з яким право має економічне коріння, Маркс пророкував еволюцію права, яка завершується його зникненням [8, 53].

Навіть якщо зв'язки між економікою і правом очевидні, їх недостатньо для використання як матеріалу для юридичної думки; і самі по собі ці факти нічого не повідомляють про сутність правового феномена.

Бержель доходить висновку, що соціалістичні правові системи з учення про всемогутність держави висували правило абсолютного суверенітету закону і повного підкорення йому судової практики. Сформувалася справді диктаторська правова система.

Виявлення теоретичної, політичної і моральної неспроможності історичного

матеріалізму неминуче приводить до визнання неспроможності такого його витвору, як юридичний позитивізм. *Законність* — кредо юридичного позитивізму. В ньому право є сукупністю норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями. Усі ці три елементи — норми, суверенна влада і санкції — є, згідно з теорією позитивізму, розпізнавальними ознаками права. Тому законодавство є його основною формою і головним джерелом, якому інші джерела, насамперед звичай, прецедент і справедливість, підпорядковані або злиті з ним.

Марксистсько-ленінська доктрина заперечує *принцип поділу влади*. У Радянському Союзі найвищим органом державної законодавчої влади була Верховна Рада, котра відповідно до принципу єдності влади видавала закони. Про незалежність судової влади не йшлося. Аналогічно не йшлося й про розвиток практики видання декретів-законів, про нову відмінність між законом і регламентом, встановлену, наприклад, у Франції Конституцією 1958 р. [2, 190]. Це проголошувалося таким, що сприяло відходу від принципу народного суверенітету.

Роль марксистської доктрини як керівництва для *суддівської діяльності* зазнала змін порівняно з ранніми періодами розвитку Радянської держави. Тоді впродовж тривалого часу ця роль була головною; оскільки законів було мало, суддя мусив у відповідних випадках шукати вирішення спору на принципах марксизму. З цієї потреби виходили перші радянські закони, коли вони приписували суддям керуватися принципами політики Республіки Рад і своєю соціалістичною правосвідомістю. Однак надалі занадто широкий характер цієї формули видався несумісним з прагненням суворого дотримання принципу соціалістичної законності й дисципліни. Радянські закони були численними і деталізованими.

Щодо ролі судової практики в СРСР і західних країнах, то вона оцінюється по-різному. Радянська судова практика не є джерелом права. Цей висновок цілком зрозумілий після того, як розкрито загальний підхід до права в СРСР. В умовах, де право тісно зв'язане з державною політикою і де так прагнули зробити дійовим суверенітет народу, представлений його парламентом, для судової практики виключалася можливість бути творцем права і вона могла здійснювати лише строге тлумачення законів. Ця принципова позиція повною мірою підкріплюється відсутністю в країні судової касты, яка претендувала б на те, щоб стати незалежною від державної влади. Такої касты ніколи не було в Росії, де до 1864 р. судді розглядалися як прості чиновники, а в період з 1864 по 1917 років суддівський корпус, хоча і відчув необхідність автономії, але не встиг скластися як такий.

“Судді незалежні й підпорядковуються тільки закону” — проголошувала стаття 155 Конституції СРСР. Суддям не дозволялося бути байдужими до державної політики. Суд — це знаряддя в руках панівного класу; він забезпечує панування цього класу і захищає його інтереси. Такою була концепція в СРСР.

В СРСР був відсутній контроль судів за конституційністю законів. Їх завдання — це застосування законів, указів, постанов, розпоряджень, інструкцій, котрі видавалися заради виконання чинних законів, це тлумачення законів з приводу їх застосування. Суди не покликані ні створювати право, ні розвивати його, пристосовуючи до обставин. Суддя неміг ухилитися від приписів закону, посиляючись на вимоги справедливості чи інші принципи. З цього приводу Р. Давид зазначає: “Ми, на Заході, пишаємося правотворчою роллю нашої судової практики, пошуками соціальної справедливості, які ведуть наші судді. У Радянському Союзі від суддів вимагається лише застосування права, але не правотворчість [2, 74].

Згідно з традиціями романо-германської правової системи, якщо того вимагає справедливість, суддя в будь-якій країні знайде спосіб ухилитися від тексту закону, що йому заважає. Для цього є достатньо засобів. Радянські автори з обуренням засуджували буржуазне лицемірство, яке вони вбачали у незалежності суддів буржуазних країн щодо закону. Судді в країнах романо-германської сім'ї справді мають незалежність щодо закону, бо в цих країнах право і закон не отожднюються.

Саме існування судової влади і сам принцип поділу влади з усіма його перевагами зв'язані з цією незалежністю. Вона веде до того, що право за традицією постає над політикою.

Отже, ніхто не стане заперечувати важливості та необхідності дотримання законів. Але висновок з цього лише один: **позитивізм у науці права опрацьовує тільки одну сторону права. У правовій державі, на відміну від законницької держави, влада обмежена. Тож момент влади недостатній для визначення права.** У самому понятті права має міститися елемент зобов'язання і з боку держави. За такого підходу **право можна визначити як сукупність правил поведінки, які дають права і накладають обов'язки на громадян і на державу. Природа цих правил поведінки різноджерельна.**

Література

1. Материалы Первого совещания научных работников права. — М.: Госюриздат, 1938. — 340 с.
2. Давид Р., Жоффре-Спинози К., Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. — М.: Междунар. отношения, 1998. — 400 с.
3. Лосский Н. О. История русской философии. — М., — 480 с.
4. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. — М., 1991. — 355 с.
5. Монтескье Ш. Избранные произведения. — М.: Госюриздат, 1955. — 288 с.
6. Ильин И. А. Путь к очевидности. — М., 1993. — 435 с.
7. Берман Г. Дж., Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — 624 с.
8. Бержель Ж. — Л., Общая теория / Под общ. ред. В. И. Даниленко / Пер. с фр. — М.: Издательский дом NOTA BENE. 2000 — 576 с.

С. В. Ромашкин, ст. преп.

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра конституционного права и правосудия,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ШКОЛА ЮРИДИЧЕСКОГО ПОЗИТИВИЗМА В СОВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Статья содержит результаты философско-юридического исследования проблем правопонимания школой юридического позитивизма в советском государстве. Особое внимание уделяется анализу правопонимания различными исследователями школы юридического позитивизма. Определена необходимость предоставления прав и возложения юридических обязанностей не только на человека, но и на государство.

Ключевые слова: юридический позитивизм, исторический материализм, справедливость, позитивное право, природа человека.